

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA VHUVHILI (P2)

2017

MEMORANDAMU

MARAGA: 80

Memorandamu uyu u na masiatari a 26.

TSIVHUDZO KHA VHAṬOLI/VHAMAKI

- Memorandumu uyu i tou vha tsumbandila fhedzi ya u thusa vhaṭoli/vhamaki.
- Memorandumu u tea u thoma wa dzulelwa dzulo nga vhothe vha kwameaho khathihi na phanele ya u linga musi u ṭola/maka hu sa athu u thoma.
- Phindulo dza vhalingiwa dzi tea u eliwa nga u angaredza zwi tshi tevhedza vhukoni/ndeme yazwo.

MAGA A U ṬOLA/MAKA

1. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzi fhiraho tshivhalo tsho tiwaho, kha vha make/ṭole fhedzi phindulo ya u thoma. (**Mulingiwa ha tei u fhindula mbudziso ndapfu na mbudziso pfufhi u bva kha lushaka luthihi lwa bugu/liṅwalwa.**)
2. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzothe nṅa u bva kha KHETHEKANYO YA A, (vhurendi ho randelwaho), kha vha make/ṭole phindulo mbili fhedzi dza u thoma.
3. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso ndapfu mbili kana mbudziso pfufhi mbili kha KHETHEKANYO dza B na C, kha vha make/ṭole ya u thoma vha **litshe** ya vhuvhili. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzothe nṅa, kha vha make/ṭole phindulo ya u thoma kha KHETHEKANYO iṅwe na iṅwe, tenda a vha o fhindula mbudziso nthihi pfufhi na nthihi ndapfu.
4. Arali mulingiwa a nga fhindula phindulo mbili hune ya u thoma ya vha yo khakhea ngeno ya vhuvhili i yone, kha vha make ya u thoma vha **litshe** ya vhuvhili.
5. Arali phindulo dzi songo nomboriwa nga ngona, kha vha make/ṭole vha tshi tevhedza memorandumu.
6. Arali vhukhaki ha mupeleṭo vhu tshi nga khakhisa ṭhalutshedzo, kha vha zwi make sa vhukhaki. Arali zwi sa khakhisi ṭhalutshedzo, kha vha make sa zwone.
7. *Mbudziso ndapfu/dza maanea:*
Arali maanea/phindulo ndapfu ya nga vha pfufhi kha tshivhalo tsha maipfi tsho tiwaho, vha songo ṅea ndaṭiso, ngauri o no ḍi dzula o ḍihaṭula ene muṅe. Arali phindulo ya lapfesa u fhirisa mpimo, kha vha sedzuluse/ṭole nga ho teaho nyimele nahone vha songe mutumba na vhaṭoli vhahulwane. **Kha vha shumise rubriki dza u linga dzi re kha Aphendikisi ya A na B u ṭola maanea a vhalingiwa.**

8. *Mbudziso pfufhi:*
Arali mulingiwa a songo shumisa zwidevhe musi o humbelwa uri a khouthu, vha songo nea ndatiso.
9. Kha mbudziso dzo vuleaho, hu songo avhelwa maraga kha EE/HAI, kana kha NDI A TENDA/A THI TENDI. Thikhedzo/Khwathisedzo/thalutshedzo kha zwi vhe zwone zwi dzhielwaho nzhele kana zwi avhelwaho maraga.
10. Hu songo avhelwa maraga kha NDI NGOHO/A SI ZWONE kana NDI MBUNO/KUHUMBULELE KWAVE. Thikhedzo/Khwathisedzo/thalutshedzo kha zwi vhe zwone zwi dzhielwaho nzhele kana zwi avhelwaho maraga.

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI**MBUDZISO YA 1: VHURENDI HO RANDELWAHO (MBUDZISO NDAPFU)**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dzi avhelwe nga ndila yone:

- Maraga dza 7 ndi dza mbuno.
- Maraga dza 3 ndi dza luambo. Dzone dzi avhelwe nga ndila hei:
  - Maraga 3 arali mbuno dzi 6–7
  - Maraga 2 arali mbuno dzi 4–5
  - Maraga 1 arali mbuno dzi 0–3

DWADZE-TSHIFU – T Makhado

- Kha vha shumise mbuno dzi tevhelaho, kha dziñwe dzo newaho, sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola mbudziso iyi. Vhupfiwa ha vhalingiwa vhu nga fhambana zwi tshi ya nga kunyanyutshele na kupfesesele kwavho kwa tshirendo.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 23 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Thalutshedzo ya tshirendo ndi zwine tshirendo tsha amba zwone. Ndima/Tshitanza tshi vhumbwa nga mitaladzi/vese hu tshi tevhékanywa mihumbulo yo fhambanaho uri i vhofhekane. Murendi u shumisa ndima/tshitanza u bveledza thalutshedzo ya tshirendo. Kha itshi tshirendo, murendi u toda u bvisela khagala vhuleme vhune muthu o kavhiwaho nga dwadzetshifu a tangana naho.

Mbuno**Ndima/tshitanza tsha 1:**

- Hu sumbedzwa uri madakalo e a vha e nao o fhela, ho sala u pfa vhutungu lune nyimele ine a vha khayi i khou vhaisa na mme awe. U dzulela u pfa vhutungu vhune a kundwa na u vhu vhudza vhathu, u dovha a sumbedza uri o neta nga u lwala hu sa fheliho.

Ndima/tshitanza tsha 2:

- Murendi u sumbedza uri u pfa o no vha tsini na u lovha ngauri na maanda ha tshe na u fana na zwila kale, nga nwanbo wa dwadzetshifu/vhulwadze vhu ofhisaho vhune a vha naho. Nyimele ine a vha khayi i ita uri a holedzwe/seiwe na nga vhathu.

Ndima/tshitanza tsha 3:

- Murendi u sumbedza uri na tshama ha tshe na, dzo mu shavha. Murendi u sumbedza uri na u tshimbila zwi vho bala, o no ondesa lune muvhili wawe a u tsha sedzea.

Ndima/tshitanza tsha 4:

- Murendi u sumba o tovhowa uri ha tsha do tshila u ya thambo, tsho salaho khae ndi u fa.

Magumo

Murendi o kona u shumisa ndima/zwitanza u bvisela khagala thalutshedzo ya tshirendo nge a sumbedza vhuleme vhune muthu o kavhiwaho nga dwadzetshifu a tangana naho - u shandukelwa nga vhathu, u fhelelwa nga nungo, u onda na u sa tsha kona u tshimbila zwavhuḏi, na u lindela lufu/u fa.

[10]**MBUDZISO YA 2 (MBUDZISO PFUFHI)****TSHO PHULEA – TZ Ramaliba**

- 2.1 Murendi u khou toda u bvisela khagala uri murendiwangae ha tsha funa na u amba na vhathu, uri a ambe zwi vho tou gwiwa/u dzula o futa.√√ (2)
- 2.2 Mitaladzi iyi i ri disela uri murendi u na mbilu yavhuḏi na matshilisano, u a hangwela, u a vhavhalela, a dovha a vha na lufuno, ha sedzi vhukhaxhi ha muthu/ha dzuli khaho.√√
- KANA**
- U khou nyefula/hofhola uri kubebwa ku songo vha mulwadze/muhoḏa.√√ (2)
- 2.3 Tshi dzumbulula mutevhetsindo wa u ongolowa√ ngauri tshi khou amba nga mafhungo a sa takadzi, mafhungo a musidzana o dihwalaho a sa pfi vhahulwane vha tshi mu kaidza.√ (2)
- 2.4 Ndivho ndi ya uri muthu/vhana vha fanela u sa didzhenisa kha zwa vhudzekani ngauri ano maḏuvha hu na dwadzetshifu/vhulwadze vhu sa fholi.√√ (2)
- 2.5 Ndi sasaladza kutshilele ku si kwavhuḏi kwa vhaswa vha ano maḏuvha vhane vha wela khomboni ya malwadze na u dihwala nga u didzhenisa kha zwa vhudzekani vhu songo tsireledzeaho vha tshee vhaḏuku.√√

KANA

Vhana vha ano maḏuvha vha tshi kaidzwa a vha pfi, vha fhedza nga u dihovhela khombo/malwadze. √√

**(2)
[10]**

MBUDZISO YA 3 (MBUDZISO PFUFHI)**A TŌDAHŌ MUNAMBA NDI NNYI? – TT Mudau**

- 3.1 Tshi ḍisa mbudziso i sa ṭoḍi phindulo (rethoriki) zwine zwa amba uri a hu na muthu a sa ṭoḍi zwithu zwi ḍifhaho/zwi takadzaho/zwavhudi.√ (2)
- 3.2 Murendi u tama u khwathisedza uri vhathu kha vha ḍiphine nga maanda/tshoṭhe nga mbofholowo.√ √ (2)
- 3.3 Murendi u tama u vhudza vhathu uri tshandanguvhoni, tshitalula na tshikhuna zwo fheliswa vhunga zwi si zwavhudi.√√ (2)
- 3.4 Murendi u tama vhathu vha tshi ḍiphina nga mbofholowo na u fheliswa ha muvhuso wa tshitalula fhedzi ri humbule vhoṭhe vho tambulelaho heyi mbofholowo nge vha vha zwithavhelo.√√ (2)
- 3.5 Ee./Ndi a tendelana nae ngauri musi ri tshi ralo u ḍiphina nga mbofholowo, ri tea u ḍi lilela/pfela vhuṭungu avho vho felaho mbofholowo yeneyi.√√

KANA

Hai./A thi tendelani nazwo ngauri muthu a nga si kone u ḍiphina a tshi khou lila/vhaisala/u pfa u vhavha/e kha vhuṭungu nga tshifhinga tshithihi.√√

(2)
[10]**MBUDZISO YA 4 (MBUDZISO PFUFHI)****VHO EDEDZWA HAYANI – W Silidi**

- 4.1 Murendi u khou sumbedza uri vho lovhaho vha a vhulungwa mavhidani nahone a vha tsha ḍo vuwa.√√ (2)
- 4.2 Murendi u ṭoḍa u bvisela khagala uri muvhili wa muthu u tshila lwa tshifhinganyana (mafanedza), u fhedza nga u fa/lovha.√√ (2)
- 4.3 Murendi u ṭoḍa u sumbedza uri vhathu vhoṭhe na vhone vha ḍo lovha/fa vha fhelela mavhidani, vhunga zwa zwinṱo vha tshi khou tshila lwa tshifhinganyana.√√ (2)
- 4.4 Mutevhetsindo ndi wa u ongolowa, √ vhunga ndima iyi i tshi amba nga ha mbulungo ine i a vhavha ya dovha ya lidza vhathu/vhalidzi vhane vha khou vhulunga vho ṭungufhala.√ (2)

- 4.5 Ee, ndi a tendelana nazwo ngauri vhatu vho faho a vha tsha amba nahone a vha tsha vuwa.√√

(2)
[10]

NA

VHURENDI VHU SONGO GUDELWAHO (KHOMBEKHOMBE)

MBUDZISO YA 5: MBUDZISO PFUFHI

DENZHE LA VHUKUMA – NA Milubi

- 5.1 Nga tshigarukela, murendi u khou vhidzelela a tshi toda thuso/pfa vhutungu.√
Nga tshivhudzisi, murendi u disa mbudziso ya rethoriki a tshi sumbedza uri muthu ndi wa u hanganea vhutshiloni.√ (2)
- 5.2 Khaesura/khoma,√ ngauri hu na u awela hutuku ha dovha ha bvelwa phanda na u renda hu tshi lungekanywa mihumbulo mivhili.√ (2)
- 5.3 Thumekano iyi i khwathisedza uri muthu u dzulela u gungula nga vhusiwana hawe, u tama zwi tshi fhela a diphine/takalevho.√√ (2)
- 5.4 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri vhatu kha vha tangedze ngoho ya vhutshilo na nyimele dzavho uri vha tshile vho takala fhano shangoni.√√ (2)
- 5.5 Vhatu vha tea u rembuluwa vha tenda Mudzimu uri vha tangedze zwenezwo zwe Mudzimu a vha nea, vha fushee ngazwo.√√

KANA

Vhatu vha tea u pfumbudzwa/tsivhudzwa uri fhano shangoni ra sa thanya ri do tambula u swikela nga u sa fushea/tangedza ngoho/nyimele.√√
[Na zwiwe zwi pfallaho]

(2)
[10]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30

KHETHEKANYO YA B: NGANEA**MBUDZISO YA 6 (MBUDZISO NDAPFU)*****TSHI DO LILWA* – NE Phaswana**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2

ADENDAMU

- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 24 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Puloto ndi ndunzhendunzhe/u lunzhedzana ha mafhungo u bva bugu i tshi thoma u swika magumoni. Kha puloto, tshiwo tshinwe tshi bvedza tshinwe. Puloto i khethekanywa ya bva zwipida zwo fhambanaho: mathomo, u bvedza mafhungo, nyito i takuwaho, mathakheni, nyito i waho na thasululo.

Mbuno**6.1 Nyito i takuwaho**

- Ndi fhalala hune ra vhona zwiwo zwi iteaho zwi tshi nana u alusa thaidzo ine muanewa dendele a vha nayo. Izwi ri zwi vhona musi Vho-Emeli vha tshi vhangwa zwikolodo nga u renga zwiambaro na thundu ya nduni.
- Vho-Luvhone vha nana u vha na thaidzo khulu ya zwikolodo, lwe zwa vho nwalwa na kha guranda. Thingona na dzone dzo vha nea mutsiko muhulu lwe vha vho dzhenwa nga ndado.

- Vho-Luvhone sa vhone muanewa dendele vha lingedza u tandulula thaidzo ine vha vha nayo nga u ya u toda thuso ya masheleni kha Potgieter mulanguli wa bannga, na kha Luambo. Afha hothe he vha lingedza u toda hone thuso zwe vhutoto.
- Vho-Luvhone vho do wana thuso ya masheleni kha Dzhalagoma, zwe zwa do ita uri vha fhedze vho dzheniswa nga thoho kha zwa vhugevhenga zwine zwa lwa na mulayo wa shango.
- Nga u vhona u dzhena ha tshelede ya vhugevhenga nga vhunzhi, Vho-Luvhone vha ita na u litsha mushumo vha didzhenisa kha fulo ilo.

6.2 Mathakheni

- Ndi tshiuludzani/tshivhindini tsha mafhungo. Ndi hone hune ra vhona muanewadendele zwi tshi mu vhifhela kana zwa mu nakela. Mathakheni a nganea yashu ndi fhala kerekeni ya Karious Ministries he Dzhalagoma a vho rembuluwa a vho ambulula zwothe zwe a ita e na Vho-Luvhone na mufumakadzi wavho Vho-Emeli khathihi na khonani dzawe. Mafhungo aya a ita uri Vho-Luvhone sa vhone muanewa dendele vha dzhene khakhathini i sa takuwi.
- Vho-Luvhone na Vho-Emeli na khonani dzawe vha a farwa nga mapholisa, ngeno Dzhalagoma o no shanduka thanzi ya muvhuso.

Magumo

Munwali o kona u bvedza zwipida izwi zwa puloto zwine zwa vha nyito i takuwaho na mathakheni. Zwipida izwi zwivhili zwo kona u totomodza puloto nga ndila i tevheleleaho na u pfesesea zwavhudi.

[25]

KANA

TSHI DO LILWA – NE Phaswana

MBUDZISO YA 7 (MBUDZISO PFUFHI)

- 7.1 Dzhalagoma a kwamea u a rembuluwa a litsha kutshilele ku lwaho na zwine Mudzimu a toda, a vho ambulula vhukhaki hothe he a ita.√ Ravhutsi ha rembuluwi, ene u tou shavha u ambululwa.√ (2)
- 7.2 Mafhungo a u rembuluwa ha Dzhalagoma a thusa uri ri divhe uri o vha e tshigevhenga tshihulwane, na uri sa muthu u a shandukisa kutshilele.√√ (2)
- 7.3 Vhurereli vhu na maanda muhulwane vhukuma lune na zwigevhenga zwi a fhela maanda, zwa kundelwa u homboka musu zwo dzhenwa nga muya wa Mudzimu.√ Mafhungoni a nganea iyi Dzhalagoma o vho tou rembuluwa o dzhenwa nga muya mukhethwa na thero ya Vhafunzi.√ (2)

- 7.4 Mafhungoni aya Dzhalagoma na khonani dzawe vho ya kerekeni vhe na muhumbulo wa u homboka, fhedzi a zwo ngo tsha ralo, ene u fhedza nga u tou rembuluwa a vho nea vhubanzi, khonani dza vho tou shavha dzo ralo.√√ (2)
- 7.5 Kufhindulele kwa Potgieter ku ri dzumbululela tshifhinga tsha kale tshe vhatshena vha vha vho dala muya wa tshitalula/khethululo/khethano nga lukanda, zwe a zwi sumbedza musi a tshi fhindula Vho-Luvhone a fhedza nga u vha dzima na tshelede. √√ (2)
- 7.6 Masiandaitwa a u funesa zwithu ha Vho-Emeli zwo vhangela muta wa ha Nethulwe zwikolodo,√ zwa dovha hafhu zwa vha dzhenisa kha vhugevhenga na u rengisa mbanzhe.√ Muta wo farwa nga mapholisa.√ [Zwiraru fhedzi zwi pfallaho.] (3)
- 7.7 Dzhalagoma u a shandukela khonani dzawe. Khonani dza Dzhalagoma dzi fhedza nga u farwa vha livhana na milandu yavho; izwi ndi 'zviswa' khavho vhunga vho vha vha songo zwi lavhelela – zwi mbo ri swikisa mathakheni a bugu. [Maraga tharu kha thalutshedzo i pfallaho]√√√ (3)
- 7.8 Muñwali wa bugu vha tama ri tshi guda uri vhatu ri songo vha na vuhovheleli na u funesa zwithu zwine ra sa kone u zwi swikelela nga rine vhane, ngauri zwi nga ri dzhenisa khomboni/vhugevhenga a vhu vhubanzi tshaho.√√ (2)
- 7.9 Vhatu vha itaho vhugevhenga vha a farwa vha kudzwa ngomu, vha lifha milandu yavho. I na mushumo wa u disa khaidzo na ndulamiso kha vhane vha nga humbula u ita zwa vhugevhenga uri vha tshile vhubanzi vhu tangedzeaho zwitshavhani.√√ [Mbuno mbili dzi pfallaho.] (2)
- 7.10
- Ndo vha ndi tshi nga kaidza mufumakadzi wanga na u mu eletshedza uri a litshe vuhovheleli vhunga hu si na tshelede, nahone a fushee nga/ tangedze zwine a vha nazwo.√
  - Ndo vha ndi tshi do mu vhubanzi uri kha thome a lifhe zwikolodo zwawe zwothe a si tsha renga tshithu tshiswa.√
  - Ndo vha ndi tshi do ya kha vhaeletshedzi vha masheleni uri vha nthuse ndi lifhe milandu yanga yotho. √
  - Ndo vha ndi tshi do vhubanzi mufumakadzi wanga uri kha digudise u thetshesela ne sa thoho ya mudzi tshifhinga tshotho.√
- [Zwiraru fhedzi zwi pfallaho.] (3)

7.11 Ee./Ndi vha pfela vhuṭungu, ngauri vho vhangela muṭa zwikolodo vha dovha vha farwa na munna wavho.√√

KANA

Hai./A thi vha pfeli vhuṭungu, ngauri vho tou diovhela phanzi ye vha ṭangana nayo nga ṅthani ha vuhovheleli havho.√√

(2)
[25]

KANA

BULAYO LO ṬALIFHAHO – AW Magau

MBUDZISO YA 8 (MBUDZISO NDAPFU)

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ṅdila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ṅdila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2
- Izwi hu tou vha mutheo wa u ṭola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi ṭola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga ṅekedza tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 24 musi vha tshi ṭola/maka mbudziso iyi.

ADENDAMU

Marangaphanda

Puloto ndi ndunzhendunzhe/u lunzhedzana ha mafhungo u bva bugu i tshi thoma u swika magumoni. Kha puloto tshiwo tshinwe tshi bvededza tshinwe. Puloto i khethekanywa ya bva zwipida zwo fhambanaho: mathomo, u bvededza mafhungo, nyito i takuwaho, mathakheni, nyito i waho na thasululo.

Mbuno

8.1 Nyito i takuwaho

- Ndi fhaḷa hune ra vhona zwiwo zwi iteaho zwi tshi naṅa u alusa thaidzo ine muanewa dendele a vha nayo. Kha nganea iyi Vho-Lugisani sa muanewa muhulwane ri vhona vhe na thaidzo nge vha ima na ngoho, zwenezwo zwa ita uri vha itelwe tshikwekwe nga Vho-Mamidze na khonani dzavho vhunga vha sa pfani na ngoho.
- Nyito i takuwa khoroni he vha ima na ngoho kha mulandu wa Vho-Sandani Mawelewele vha tshi ri ha na mulandu, ngeno Vhavenda Vho-Langanani Mandiwana vha tshi ri kha vha bwise tshelede.
- Vho-Lugisani vha thoma u vhengiwa nga Vho-Mandiwana na Vhamusanda Vho-Mukhotho.
- Vho-Lugisani vha dovha hafhu vha imelela Khumela Rabambukwa uri ho ngo fhisa muḍi, Vho-Tshikweta ndi vhone vhaṅe vho fhisaho.
- Vho-Lugisani vha hana mafhungo a mirundu, tshikona, zwiṅambo na thondo, vha ri kha hu khuriwe mudavhi wa bola na u renga goloi uri vhaṅannga vha gude u reila.
- Vha dovha hafhu vha vhengelwa u imelela Phundulu we a sukumedzela vhafunzi Vho-Mamidze tshaloni tsha Muanalo Ralineba. Henefha Vho-Lugisani vho naṅisa u vhengiwa nga vhafunzi Vho-Sam Mamidze.
- Vho-Lugisani vha dovha hafhu vha vhengelwa uri vho amba uri Vho-Mariṅa mufumakadzi wa Vho-Mamidze ndi vhone vho lumaho Vho-Mmbi, hu si mmbwa Maphangule.
- Vho-Lugisani vha dovha hafhu vha vhengelwa mafhungo a Ratshilumela Budzwa we a pfi o via Tshiwandalani niwana wa Vho-Mandiwana ngeno zwi si zwone; hu uri Tshiwandalani o tou divhulaha. Vho-Lugisani afha vho sumbedza uri Ratshilumela Budzwa ha na mulandu ngauri musi uyo o vha o no farwa.
- Vho-Lugisani vho mbo iswa Dovahoni u vha mukoma wa Vho-Nyamalwela Singo. Henengei vho mbo thoma u bveledza shango, vha fhedza vho vhengelwa na zwenezwo.
- Vho gwiswa maḍi vha fhedza vha ya Johannesburg u toda tshelede ya u fhaṅa tshikolo na kiliniki, he vha i wana. U shuma ha Vho-Lugisani ho vhaṅisa Vho-Mamidze, Vho-Mandiwana na Vho-Mukhotho, vha fhedza vho vha luṅanya na Vho-Nyamalwela Singo nge ha pfi vha khou vhang vuhosi.
- Vho-Lugisani vho vhengiwa nga Vho-Mphaga vha tshi vhona u nga vha khou vha dzhiela shango na vhaṅanuni vhavho.
- Vho do niwalelwa vhurifhi ha u pandelwa shangoni lwe vha vho vhaulahelwa na niwana wavho Mukandangalwo.

8.2 Mathakheni

- Ndi tshiuludzani/tshivhindini tsha mafhungo. Ndi hone hune ra vhona muanewa dendele zwi tshi mu vhifhela kana zwa mu nakela.
- Tshambbenga u ambulula tshiphiri tsha Vho-Mamidze na khonani dzavho.
- Vho-Lugisani vho fhedza vho wanala uri a vha na mulandu, hu tou vha na tshikwekwe tsho itwaho nga Vho-Mamidze, Vho-Mukhotho na Vho-Mandiwana.
- Pfumo lo mbo vhifhela avho vhatiavivho, vha vho livhana na milandu/ zwiito zwavho.

Magumo

Munwali o kona u bvedza zwipida izwi zwa puloto zwine zwa vha nyito i takuwaho na mathakheni. Zwipida izwi zwivhili zwo kona u totomodza puloto nga ndila i tevheleleaho na u pfesesea zwavhuḏi.

[25]

KANA

MBUDZISO YA 9: *BULAYO LO TALIFHAHO* – MBUDZISO PFUFHI

- 9.1 Mafhungoni aya Vho-Lugisani ndi mushumi wa biko nahone a imaho na ngoho,√ ngeno Vho-Mamidze vho ḏala tshimbevha na vengo khathihi na u sa funa ngoho.√ (2)
- 9.2 Mafhungo a u farwa ha Tshambbenga a ita uri tshiphiri tshi bevele khagala tsha tshikwekwe tsha u nwalwa ha vhurifhi nga Vho-Mamidze na khonani dzavho ha u lutanya Vho-Lugisani na Vho-Mphaga.√√ (2)
- 9.3 Khothe ndi hune ha tevhelwa milayo yo gudelwaho zwi tshi kwama mafhungo a u sengiswa milandu/tsheo dza dzhiiwa ho sedzwa pfanelo dza vhathu.√ Khoroni hu shumiswa vhathu (vhakalaha) vha songo zwi gudelaho, ndi ngazwo kanzhi dzikharoni hu tshi vha na u tambudzwa ha vhathu vha si na mulandu, sa Vho-Lugisani, nga u dzhia tsheo dzi si dzone.√ (2)
- 9.4 Mafhungo aya a thusedza uri ri wane mathakheni hu tshi dzumbuluwa ngoho ya uri Vho-Lugisani a vha na mulandu, vho vha vha tshi khou tou ḏodzwa matope nga Vho-Mamidze na khonani dzavho.√√ (2)
- 9.5 Kuambele kwa madzhisitirata ku ri dzumbululela tshifhinga tsha zwino hune madzhisitirata a si dzhie sia, tshawe ndi u tou eletshedza a tshi tevhela ngoho ya mafhungo.√√ (2)

- 9.6 Masiandaitwa ndi a uri Vho-Lugisani vho vhulahelwa riwana nga Tshambenga.√ Vho-Mamidze na khonani dzavho vho pandelwa.√ Vho-Lugisani vho newa vuhosi ha Dovhoni.√
[Zwiraru fhedzi zwi pfallaho.] (3)
- 9.7 Ndi u vhekanya luvhande lune khalwo ngoho ya mafhungo ya tea u bvela khagala nga ndila i tendiseaho. Vhutanzi ha luñwalo, mbudziso dza madzhisitarata, u phulwa ha tshiphiri – zwothe hezwi ndi zwine muanetsheli a todou zwi swikelela. √√√ (3)
- 9.8 Mulaedza/pfunzo ndi ya uri muthu a songo lukela muñwe muthu maano mavhi ngauri zwi a fhedza zwo wanala a vho dzhena khomboni/khakhathini, sa zwe Vho-Mamidze na khonani dzavho vha ita kha Vho-Lugisani vha vho pandelwa shangoni/Vivho, vhumbulu na vhutshivha a zwi na lukuna vhathuni.√√ (2)
- 9.9 Khothe i thusa u ri disela tsheo dzi fushaho – ngoho i bvela khagala, Vho-Lugisani vha newa vhugala, ngeno Vho-Mamidze na lugwada lwavho vha tshi shelwa bada.√√ (2)
- 9.10
- Ndo vha ndi tshi nga hangwela Vho-Mamidze na khonani dzavho.√
  - Ndo vha ndi tshi do humbela vhothovhela Mphaga uri vha songo pandela Vho-Mamidze na khonani dzavho.√
  - Ndo vha ndi tshi do isa phanda na u shumela mveledziso ya shango ndi sa sedzi u tshinywa hanga dzina.√
  - Ndo vha ndi tshi do eletshedza vhafunzi Vho-Mamidze uri vha tshile sa tsumbo yavhudi kha tshitshavha/lushaka.√
- [Zwiraru fhedzi na zwiñwe zwi pfallaho.] (3)
- 9.11 Ee./Ndi a vha pfela vhutungu, ngauri Vho-Mamidze na khonani dzavho vho pfiswa vhutungu nga u pandelwa shangoni na u niwa nga thoni kha lushaka.√√

KANA

Hai./A thi vha pfeli vhutungu, ngauri Vho-Mamidze na khonani dzavho vho tou diitela nga u lukela Vho-Lugisani maano mavhi.√√ (2)
[25]

KANA

MAFELADAMBWA – NE Sigogo**MBUDZISO YA 10 (MBUDZISO NDAPFU)**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2

ADENDAMU

- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekedza tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 24 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Puloto ndi ndunzhendunzhe/u lunzhedzana ha mafhungo u bva bugu i tshi thoma u swika magumoni. Kha puloto, tshiwo tshiwe tshi bvedza tshiwe. Puloto i khethekanywa ya bva zwipida zwo fhambanaho: mathomo, u bvedza mafhungo, nyito i takuwaho, mathakheni, nyito i waho na thasululo.

Mbuno**10.1 Nyito i takuwaho**

- Ndi fhala hune ra vhona zwiwo zwi iteaho zwi tshi nana u alusa thaidzo ine muanewa dendele a vha nayo.
- Kha bugu iyi nyito i takuwa musi hu tshi wanala saga le la vha li na mmbwa yo faho.
- Vho-Matodzi vha mbo di gidimela nangani u vhonisa mafhungo a saga ili.
- Maine u vhudza Vho-Matodzi uri ndi phele ya u gadisa Mawela vhusiku.
- Mawela u pfa mafhungo a vhuloi e Vho-Matodzi vha vha vha tshi khou amba na mme awe Vho-Sara.
- Mawela u mbo welawela nga nthu mafhungo ane a sa a divhe a zwa vhuloi.

- Vhutendatenda kha zwa vhuloi zwi ita uri Mawela a kuḁane na vhathu vhanzhi.
- U tenda uri saga le ḁa vha ḁi na mmbwa yo faho a si mmbwa ndi phele ya zwa vhuloi.
- U vhenga Vho-Maemu, khonani ya mme awe, a tshi ri ndi muloi, vha mu gadisa phele vhusiku.
- U ḁḁela Vho-Maemu makhomurethe uri vha mu thuse kha u vha fhisedzela ngomu ḁuni.

10.2 Mathakheni

- Ndi tshiuludzani/tshivhindini tsha mafhungo. Ndi hone hune ra vhona muanewa dendele zwi tshi mu vhifhela kana zwa mu nakela.
- Mawela u dodoma vhusiku na tshigubu tsha pitirolo a tshi ḁḁa u fhisedzela vha muḁa wa ha Lialama, ha Vho-Maemu, ngomu ḁuni.
- Mawela u fhedza o farwa nga mapholisa ngauri o vha a tshi khou ita zwi lwaho na mulayo wa shango.
- Mawela mafhungo awe a ita uri khotsi awe vha pfe vha si tsha mu pfesesa lwe vha shona na u ya kerekeni.
- Mafhungo a u farwa have a fhedza o shonisa Vho-Ramasunzi, Vho-Sara na Vho-Maḁodzi makhadzi wawe.

Magumo

Muḁwali o kona u bveledza zwipiḁa izwi zwa puloto zwine zwa vha nyito i takuwaho na mathakheni. Zwipiḁa izwi zwivhili zwo kona u ḁḁomodza puloto nga ḁila i tevheleleaho na u pfesesea zwavhuḁi.

[25]

KANA

MBUDZISO YA 11: MAFELADAMBWA – MBUDZISO PFUFHI

- 11.1 Mafhungoni aya Vho-Maḁodzi ndi muthu ane a funesa dziḁanga.√
Vho-Ramasunzi ndi munna a sa tendi kha dziḁanga na vhuloi.√ (2)
- 11.2 Zwi ḁḁuwedza uri Mawela na makhomurethe vha dzhie mulayo vha u vhee zwanḁani zwavho, ndi ngazwo vho langana u fhisa muḁi wa Vho-Lialama.√√ (2)
- 11.3 Ee. Khothe ndi hune ha tevhelwa milayo zwi tshi kwama u sengiswa ha milandu. Muḁḁuli a tshi gwevha Mawela miḁwaha ya 22 o sedza milayo na vhuhulu ha mulandu wawe a ḁetshedza tshigwevho tsho teaho.√√ (2)
- 11.4 Mafhungo aya a thusedza uri ri swike mathakheni hune Mawela a farwa e kha fulo ḁa u ḁḁa u fhisela Vho-Maemu ḁuni na u dzumbululwa ha ngoho ya uri Vho-Maemu a si muloi, vho vha vha tshi khou tou pomokwa, na uri mmbwa a yo ngo tou poswa giratshini/a si phele.√√ (2)

11.5 Khathulo ya madzhisitirata i ri dzumbululela tshifhinga tsha zwino hune madzhisitirata a gwevha a tshi tevhela milayo yo gudelwaho na vhuhulu ha mulandu/ngoho ya mafhungo hu tshi dzhielwa ntha ndayotewa na pfanelo dza vhathu.√√ (2)

11.6 Masiandaitwa ndi a uri Vho-Maemu vho newa samba la vhuloi vha vho lutana na khonani yavho Vho-Sara.√ Vho-Matodzi vho zwifhelwa vha fhurwa nga nanga.√ Mawela o farwa a gwevhiwa minwaha ya 22.√ Mawela o xeelwa nga vhumatshelo hawe.√
[Zwiraru fhedzi zwi pfallaho.] (3)

11.7 Muonetsheli u khura luvhande lwa uri vhathu vho fhambanaho kha zwa vhurereli vha vhone zwithu u fhambana. Vho-Ramasunzi a vha tendi kha zwa vhuloi, ngeno Vho-Sara, Vho-Matodzi, vhakoma na vhaiwe vha tshi tenda kha zwa vhuloi na dzianga. √√√
[Maraga tharu kha mihumbulo i pfallaho.]

KANA

Muonetsheli u todou totomodza khudano na uri zwiitisi zwayo zwi tendisee nga u tuma masia mavhili ane a hanedzana – sialala na musalauno. (3)

11.8 Mulaedza/pfunzo ndi ya u kaidza uri vhathu vha songo vha na vhutendatenda kha zwa vhuloi ngauri zwi a lutanya vhathu khathihi na u vha dzhenisa khomboni/khakhathini, sa zwe Mawela a tangana nazwo mafhungoni a bugu iyi.√√ (2)

11.9 Khothe i na thuthuwedzo ya uri muthu ane a dzhia mulayo a u vhea zwandani zwawe u fhedza o farwa a gwevhiwa minwaha minzhi sa Mawela.√ I dovha hafhu ya vha na mushumo wa u disa khaidzo na ndulamiso kha vhane vha nga humbula u ita zwa vhugevhenga.√ (2)

11.10

- Ndo vha ndi tshi nga ya u humbela pfarelo kha Vho-Maemu vhe vha pomokwa vhuloi na kha lushaka.
- Ndo vha ndi tshi do kaidza khaladzi anga uri vha tutshele mafhungo a u funesa dzianga ngauri dzi a fhura/zwifha/lutanya.
- Ndo vha ndi tshi do tangedza khaedu ye nwananga a tangana nayo.
- Ndo vha ndi tshi do eletshedza nwananga uri a kondelele khathihi na u tangedza tshigwevho tshe a newa nga khothe, a tshi shumele o takala.

[Zwiraru fhedzi zwi pfallaho.] √√√ (3)

11.11 Ee./Ndi a vha pfela vhutungu, ngauri Vho-Maemu vho pomokwa vhuloi lwe zwa tsitsa na tshirunzi tshavho kha lushaka ngeno vha sa divhi tshithu, vha dovha hafhu vha todou fhiselwa nduni.√√ (2)
[25]

NA

KHETHEKANYO YA C: DIRAMA**MBUDZISO YA 12: MBUDZISO NDAPFU****HA U TSA NDI HA U GONYA (KANI-HA VHA TOU DILWELA) – LL Mafenya**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoundu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoundu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoundu 1–2 u wana maraga 2

ADENDAMU

- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 24 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Vhabvumbedzwa/vhatambi vha dirama ndi vhatu vhane muñwali a vha shumisa u bveledza mafhungo a bugu yawe. Kha dirama hu a vha na vhatambi vhahulwane na vhañwe vhatambi vhatusi, vha u thusedza u bveledza muhumbulo wa muñwali/puloto ya bugu. Kha dirama iyi pfufhi muñwali u shumisa Vho-Thithoniwi na Muzila u bveledza mafhungo a bugu yawe, hu tshi katelwa na u totomodza puloto.

Mbuno**12.1 Vho-Thithoniwi**

- Vho olwa vhe vhone mubvumbedzwa muhulwane. Kha dirama pfufhi yothe ri vhone vhe vhone murangaphanda wa vhafumakadzi vhothe. Kha mitangano ya vhafumakadzi vha olwa vhe vhone muambi muhulwane ane a tea u thetsheleswa nga vhafumakadzi vhothe. Vha vhilaedzwa nga u tambudzwa ha vhafumakadzi.

- Vha dovha hafhu vha olwa vhe mufumakadzi wa muhaga. Vhuhaga havho vhu pfala musu vha tshi amba na vhafumakadzi vho halifha na u sumbedza uri a vha nga humeli murahu kha nndwa yavho. Kuambele kwavho ku vha dzumbulula vhe mufumakadzi a sa ofhi/a si na nyofho.
- Vha dovha vha vhone vhe mufumakadzi ane a lwela pfanelo dza vhafumakadzi na vhasidzana. Izwi ri zwi vhone kha mafhungo a dirama iyi musu vha tshi lwela pfanelo dza vhafumakadzi.
- Dzina la Vho-Thithoniwi li tshimbilelana na zwiito zwavho. Mafhungoni a dirama iyi vha vhone vho sinyutshela u kandekanywa ha pfanelo dzavho na dza vhafumakadzi. Nga ndila ye vha tanwa ngayo zwi a sumbedza uri vha levhelwa vha a sinyuwa lune vha tea u tou dilwela/dilifhedzela.
- Vha olwa vhe mufumakadzi ane a si teledze u dzhia mulayo a u vhea zwandani zwawe. Izwi zwi vhone vha tshi kuvhanganya vhafumakadzi vha vha tutuwedza u ya u rwa Muzila lu isaho lufuni, nge mulayo wa vha u sa khou mu dzhiela vhukando kha zwiito zwawe zwa u tambudza vhafumakadzi.

12.2 Muzila

- Muzila u olwa e mutambi a sa thonifhi pfanelo dza vhafumakadzi. Mafhungoni a dirama iyi u tanwa e muthannga ane a tambudza vhafumakadzi lwa vhudzekani, ngeno a sa dzhielwi vhukando nga mulayo.
- U dovha hafhu a olwa e mubvumbedzwa wa goswi. Mafhungoni a dirama iyi u pfala a tshi tavha mukosi musu a tshi khou rwiwa nga vhafumakadzi vhe vha vha vho mu sinyutshela.
- U dovha hafhu a vha muthannga ane a si thonifhe mulayo. Kha mafhungo a dirama iyi u pfala a tshi pfuka mulayo u lwaho na u tambudzwa ha vhafumakadzi.
- Uyu u imela vhanna vhothe vha magoswi vha dzulelaho u tambudza vhafumakadzi nga u vha vha vhatu vha si na nungo.

Magumo

Muniwali wa dirama iyi o kona u shumisa vhatambi vhahulwane u bveledza mafhungo a bugu yawe, nge a ri nea Vho-Thithoniwi na Muzila a tshi toda u bvisela muhumbulo wawe khagala. Vhatambi avha vha imela vhatu vhané ra tangana navho vhutshiloni.

[25]

KANA

MBUDZISO YA 13 (MBUDZISO PFUFHI)**HA U TSA NDI HA U GONYA (VHA DILINDE) – LL Mafenya na NA Milubi**

- 13.1 Ndi khudano ya nḁav/ ngauri ri pfa nga ha kxanedzano vhukati ha Wanani na Funani vhane a vha khou tendelana kha zwithu zwinzhi.√ (2)
- 13.2 Wanani ndi mufumakadzi ane a funa u ambisa/fhura vhanna. Muthu a sa lali na khani, wa u kombetshedza zwithu/wa maḁo malapfu.√√ (2)
- 13.3 Funani o ḁo fhedza o eḁela tshihulwane na Wanani ngauri ndi zwe a vha a tshi khou ḁoḁa zwone u bva murahu.√√ (2)
- 13.4 Nyito i takuwaho,√ ngauri ndi hone hune ra khou wana thaidzo ya Wanani ya u ḁoḁa Funani i tshi khou thoma u aluwa.√ (2)
- 13.5 Thina o vha a tshi khou eletshedza munna wawe uri a songo funana na Wanani ngauri u na vairasi, ngeno a sa zwi ḁivhi uri munna wawe o no ḁi eḁela kale na Wanani ngei muḁanganoni.√√ (2)
- 13.6 Muthu u tea u fulufhedzea kha muḁa wawe.√ Ri zwi vhona musi Funani a tshi fhurwa nga Wanani, a sa tsha fulufhedzea kha muḁa wawe a eḁela nae a fhedza a wana vhulwadze. √√ (3)
- 13.7 Muthu u a ita zwithu zwi si zwavhuḁi nga riwambo wa zwikambi/Wanani u kombetshedza Funani uri a nwe waini u ri a kangwe a kone u eḁela nae.√√ (2)
- 13.8 Wanani u bva mathomoni u pfala a tshi khou amba na Kani uri ene u funa mbumbo ya muvhili wa Funani – khana yawe, mahada, u fanelwa nga zwiambaro na tshifhatuwo tshawe tshi no nga tshi ḁamba nga mafhi/I khwathisedza nyemulo ya Wanani a tshi emula Funani, o fhedza o mu wana vha eḁela vhoḁhe tshihulwane.√√√
[Maraga tharu kha mbuno dzi pfallaho] (3)
- 13.9 Wanani ndi muthu we a vha o takala vhukumav/ ngauri o pfa uri o wana tshifhinga tshavhuḁi tsha u vha na Funani/o wana zwe a vha a tshi khou ḁoḁa zwone.√ (2)
- 13.10 - Ndi nga sasaladza mafhungo awe a u funa vhanna vha vhaiwe/maḁo malapfu.√
- Nda dovha nda sasaladza fhungo ḁa u eḁela na muthu ngeno a tshi ḁivha uri ene u a lwala.√
- Na fhungo ḁa u kombetshedza muḁwe muthu u ita zwine a sa zwi fune.√
[Mbuno tharu dzi pfallaho.] (3)

- 13.11 - Ndo vha ndi tshi do gidimela ha vhadokotela u ya u thathuvhiwa uri ndi na tshitshili nga murahu ha u didzhenisa kha zwa vhudzekani vhu songo tsiredzeaho.✓
- Ndo vha ndi tshi nga humbela pfarelo kha mufumakadzi wanga kha vhukhaki he nda ita.✓
- Ndo vha ndi nga hana u kungwa nga musadzi wa nyemulo/phombwe.✓
[Zwivhili fhedzi zwi pfallaho.]

(2)
[25]

KANA

MBUDZISO YA 14: MBUDZISO NDAPFU

MILOMO YA NUKALA – NP Nefefe

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2

ADENDAMU

- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 24 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Vhabvumbedzwa ndi vhatu vhane muñwali a vha shumisa u bvedza mafhungo a bugu yawe. Kha dirama hu a vha na vhatambi vhahulwane na vhaiwe vhatambi vhathusi, vha u thusedza u bvedza muhumbulo wa muñwali. Kha dirama yashu ya 'Milomo ya nukala' muñwali u shumisa Vho-Bukuta na mushumelavhapo Vho-Awelani u bvedza mafhungo a bugu yawe.

Mbuno**Vho-Bukuṭa**

- Vho olwa vhe vhone mubvumbedzwa dendele. Buguni iyi ri vhona mafhungo othe a ḍirama a tshi mona navho.
- Vho-Bukuṭa vha olwa vhe khotsi ane a tambudza ṅwana wavho lwa vhudzekani. Izwi zwi khwathisedzwa nge vha tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani.
- Dzina la Vho-Bukuṭa li tshimbilelana na zwiito zwavho. Kha mafhungo a ḍirama yashu hu ṭaniwa musi vha tshi rwa na u semekanya Tsumbedzo, Ntshengedzeni na Vho-Takalani vha songo khakha tshithu.
- Vho-Bukuṭa vha dovha vha olwa sa mubvumbedzwa ane a vha na tshituḥu. Ri zwi vhona musi vha tshi vhudza Ntshengedzeni uri vha ḍo mu vhulaha arali a ambulula tshiphiri. Vha tambudza mufumakadzi wavho nga u mu hamba na u sa sumbedza u mu ṭhonifha phanda ha vhana. Vho-Bukuṭa vha ita uri Vho-Takalani na Tsumbedzo vha vhe kule na Ntshengedzeni ane a vho sumbedza a si na mutakalo.
- Vha olwa vhe munna a re na lunyadzo na u sa ṭhonifha. Ḍiramani iyi ri vhona vha tshi sokou halifhela vhadededzi ngeno mulandu we vha ita vha tshi u ḍivha. Vho-Bukuṭa vha sema vhadededzi uri vha ḍibvise kha mafhungo a muḍi wavho. Khothe vha pfala vha tshi nyadza/u vhoneḷa fhasi vhuhulu ha mulandu wavho.

Vho-Awelani

- Vho olwa vhe mubvumbedzwa muthusi. Ndi vhone vho thusaho uri thaidzo ine Ntshengedzeni a vha nayo i thasuluwe.
- Vha dovha hafhu vha olwa vhe muthu ane a ḍivha mushumo wawe. Izwi ri zwi vhona musi vha tshi ita uri Ntshengedzeni a bule tshiphiri na u dovha a vhiga mulandu mapholisani.
- Dzina lavho li tshimbilelana na mushumo wavho. Vha awedza vhatu kha thaidzo dzine vha vha nadzo nge dza tandululea. Kha mafhungo a ḍirama iyi ri vhona vha tshi tandulula thaidzo ye Ntshengedzeni a vha nayo, a vho awela kha mafhungo a u tambudzwa nga khotsi awe.

Magumo

Muṅwali wa ḍirama iyi o kona u shumisa vhatambi u bveledza mafhungo a bugu yawe, nge a ri ṅea Vho-Bukuṭa na Vho-Awelani a tshi ṭoda u bvisela muhumbulo wawe khagala.

[25]

KANA

MBUDZISO YA 15: MILOMO YA NUKALA – MBUDZISO PFUFHI

- 15.1 Ndi khudano ya nnda ngauri ri wana Vho-Bukuṭa vha tshi khou hanedzana na mutshutshisi uri vhone a vho ngo khakha nga u edela tshihulwane na niwana wavho.√√ (2)
- 15.2 Vho taniwa sa muthu a re na mbilu yavhudi ya u vhavhalela vhathu/muthu a imaho na ngoho/a todaho u lamulela vhathu vha tambudzwaho sa vhana na vhafumakadzi/a konaho mushumo wawe vhukuma.√√ (2)
- 15.3 Ni nga ita zwo khakheaho ni vhanzhi fhedzi mulandu wa vho sala na muthu muthihi, sa Vho-Bukuṭa vho farelwaho mulandu wa u ita vhudzekani na niwana wavho ngeno vha tshi ri hu na vhathu vhanzhi vhane vha khou zwi ita. (2)
- 15.4 Ndi magumo a bugu ngauri Vho-Bukuṭa vho vha vha tshi khou senga vha fhedza vho gwevhiwa u dzula dzhele vthushilo havho hothe.√√ (2)
- 15.5 Tsumbedzo o vha a tshi vhona Vho-Bukuṭa vha tshi funa Ntshengedzeni ene vha tshi mu vhenga, atsina Ntshengedzeni vho vha vha tshi khou mu funela u ita nae zwa vhudzekani, zwe Tsumbedzo a vha a sa zwi zwi divhi.√√ (2)
- 15.6 Mulaedza ndi wa uri vhabebi vha tea u funa vhana vhavho u fana/edana sa Vho-Takalani/U bvisela khagala ndila yavhudi ine vhabebi vha tea u fara vhana vhavho ngayo, vha funa Tsumbedzo na Ntshengedzeni u fana, vha dovha vha vha lamulela musi vha tshi tambudzwa.√√ (2)
- 15.7 Ndi wa uri vhathu vha ditika nga mazwifhi khothe vha tshi itela uri vha fhungudze mulandu/tshigwevho tshavho.√√ (2)
- 15.8 Zwa vhudzekani zwe Vho-Bukuṭa vha vha vha tshi khou zwi ita na Ntshengedzeni u bva murahu nga u dikombetshedza khae a sa funi, na zwa u tambudzwa ha Tsumbedzo ndi zwone namusi zwo vha swikisaho hune vha vha hone zwino, lune vha vho tea u dzhia vhudifhinduleli ha zwiito zwavho zwivhi.√√√ [Mbuno dzi pfalaho dzi avhelwe maraga 3] (3)
- 15.9 Muhatuli o vha a tshi khou dinwa na u sinyuswa√ nga ndila ye Vho-Bukuṭa vha vha vha khou difara ngayo, ya u dzhiela fhasi mulandu muhulu we vha u ita. Izwi zwi akhamadza muhatuli a tshi vhona muthu a sa divhi na u thonifha pfanelo dza vhana na vhafumakadzi.√√ [Limudi/thouni maraga 1, thikhedzo 2] (3)

- 15.10 - Ndi nga sasaladza u tambudza niwana wavho Ntshengedzeni lwa vhudzekani.√
 - U rwa na u sema Tsumbedzo na mme awe Vho-Takalani.√
 - U halifhela vhadededzi vhane vha khou thusa niwana wavho.√
 - U vhonele fhasi mulandu muhulu we vha ita.√
 - U sa divha na u sa pfesesa pfanelo dza vhathu.√
 [Zwiraru fhedzi zwi pfalaho.] (3)
- 15.11 - Ndo vha ndi tshi nga vhiga mulandu mapholisani. √
 - Ndo vha ndi tshi nga vhudza vhadededzi kana thohoyatshikolo zwine nda khou tangana nazwo. √
 - Ndo vha ndi tshi nga ya u vhiga kha mushumelavhapo√.
 - Ndo vha ndi tshi nga vhudza mme anga.√
 - Ndo vha ndi tshi nga vhiga kha vha siviki/vhamusanda/vhakoma.√
 [Kana zwiivhevo zwi pfalaho.] (2)
 [25]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 25
 MARAGAGUTE: 80

KHETHEKANYO YA A: RUBRIKI YA U TOLA MAANEA A LITHERETSHA – MBUDZISO NDAPFU: VHURENDI [MARAGA: 10]

Khritheria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili Tshone	Vhukoni ha vhukati/ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
ZWI RE NGOMU	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwathisedza nga vhutanzi na kupfeselele kwa tshibveledzwa MARAGA 7	- Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho - Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwathisedzo yo dziaho u bva kha tshirendo - U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liñwalwa (vhurendi) na tshirendo	- U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone - Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala - Mbuno dzi pfadzaho dzo nekudzwa, naho dziñwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika henefho - U pfesesa ha lushaka lwa liñwalwa (vhurendi) na tshirendo	- Tsenguluso i fushaho/linganelaho ya thoho - Hu na dziñwe mbuno dzavhuḍi dzi tikedzaho thoho - Naho dziñwe dza mbuno dzo tikedzwa, hu ḍi vha na vhutanzi vhu sa tendiseiho - U pfesesa ha mutheo ha lushaka lwa liñwalwa (vhurendi) na tshirendo	- Tsenguluso ya thoho i sa fushi - Hu na tshaedzo khulwane ya mbuno dzi tikedzaho thoho - Kupfeselele kwa fhasi kwa lushaka lwa liñwalwa (vhurendi) na tshirendo	- A hu na u pfesesa wa thoho - A hu na thikhedzo u bva kha tshirendo - Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liñwalwa (vhurendi) na tshirendo
TSHIVHUMBEO NA LUAMBO	- Tshivhumbeo tsho lonzhedzanaho tshotho - Mbuno dzo lundwa tshidele nahone dza bveledzwa zwi khagala tshotho - Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a tokonya, nahone zwo lulama - A hu na vhukhaki vhu vhonehahona ha girama, mupeleto na zwiga zwa u vhala	- Tshivhumbeo tshi re khagala na mbuno dzi tevhelelanaho lu pfadzaho - Thevhekano ya mbuno i a pfadza - Luambo, thouni na tshitaela vhonehahona zwo lulama	- Hu ḍi vha na vhuñwe vhukhaki ha tshivhumbeo - Maanea/Phindulo i shaedza thevhekano yo fhateaho ya kupfeselele na ndunzhendunzhe - Luambo lwo faredza vhukhaki vhu si gathi, thouni na tshitaela hunzhi zwo tea	- Tshivhumbeo tsho pulaniwa lwo khakheaho - Mbuno a dzo ngo dzudzanywa lu pfadzaho - Vhukhaki ha luambo vhu khagala - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea	- Tshivhumbeo tsho khakheahona tshotho - Vhukhaki vhonehahona ha luambo na tshitaela
MARAGANYANGAREDZI	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1

KHETHEKANYO YA B NA C: RUBRIKI YA U TOLA/MAKA MAANEA A LITHERETSHA – PHINDULO NDAPFU: NGANEA NA DIRAMA NA FOLOKULO [MARAGA: 25]

Khitheria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili tshone	Vhukoni ha vhukati/ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
ZWI RE NGOMU	12–15	9–11	6–8	4–5	0–3
<p>Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwathisedza nga vhuṭanzi na kupfesesele kwa tshibveledzwa</p> <p>MARAGA 15</p>	<p>- Phindulo ya mathakhethakheni/nthesa: 14–15 Phindulo ya mathakheni/ntha: 12–13 - Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho - Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwathisedzo yo dziaho u bva kha tshibveledzwa - U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa</p>	<p>- U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone - Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala - Mbuno dziṅwe dzi pfadzaho dzo nekédzwa, naho dziṅwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika heneṱho - Hu na vhuṭanzi ha u pfesesa lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa</p>	<p>- U pfesesa thoho lwo linganelaho/hu songo goḍombelaho; a si zwoṱhe zwiṱalusi zwo dodombedzwa - Hu na dziṅwe mbuno dzi tikedzaho thoho - Maṅwe makumedzwa o tikedzwa, fhedzi vhuṭanzi a vhu tendisei tshifhinga tshoṱhe - U pfesesa liṅwalo na tshibveledzwa hu songo fhelelaho</p>	<p>- U pfesesa thoho lwa u tou phuphuledza; a hu tou vha na zwiṅwe zwiṱalusi zwo senguluswaho nga vhuḍalo - Mbuno ṱhukhu dzi tikedza thoho - Makumedzwa a tshimbilelanaho ndi maṱukutuku - U pfesesa huṱuku ha liṅwalwa na tshibveledzwa</p>	<p>- U pfesesa huṱukutuku ha thoho - Ndingedzo yo rembedaho/i songo khwaṱhaho ya u fhindula mbudziso - Makumedzwa ha tendisei na kathihi - Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liṅwalwa kana tshibveledzwa</p>
TSHIVHUMBEO NA LUAMBO	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
<p>Tshivhumbeo, thevhekano i pfadzaho na kuṅekedzelwe kwa mafhungo Luambo, thouni na tshitaila zwo shumiswaho kha maanea/phindulo ndapfu</p> <p>MARAGA 10</p>	<p>- Tshivhumbeo tsho lunzhedzana tshoṱhe - Marangaphanda na magumo ndi zwa nthesa - Makumedzwa o vhekanywa zwavhuḍi nahone a bveledzwa zwi khagala - Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a ṱokonya, nahone zwo lulama</p>	<p>- Tshivhumbeo tshi re khagala na makumedzwa a tevhelelanaho lu pfadzaho - Marangaphanda na magumo na dziṅwe phara zwo dzudzanywa nga ndila yo faranaho - U tevhekana hu pfadzaho ha makumedzwa - Luambo, thouni na tshitaela hunzhi zwo lulama</p>	<p>- Hu na vhuṅwe vhuṭanzi ha tshivhumbeo - U pfadza na ndunzhendunzhe zwi ḍi vha hone, fhedzi zwo faredza vhukhakhi - Hu na vhukhakhi vhu vhonealaho ha luambo; thouni na tshitaila hunzhi zwo tea - Phara hunzhi dzo lulama</p>	<p>- Tshivhumbeo tsho pulaniwa nga ndila yo khakheaho - Makumedzwa ho ngo vhekanywa nga ndila i pfadzaho - Vhukhakhi ha luambo vhu khagala - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea - Phara dzo khakhea</p>	<p>- U shaea ha tshivhumbeo tsho pulaniwaho zwi khakhisa thevhekano ya likumedzwa - Vhukhakhi ha luambo na tshitaila zwi itisa uri phindulo iyi i kundelwe u swikelela - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea - Phara dzo khakhea</p>
MARAGANYANGAREDZI	20–25	15–19	10–14	5–9	0–4